

मोतीराम भट्टः श्रृङ्गार-युगका केन्द्रीय कविका रूपमा

१-पृष्ठभूमि: वातावरण र युग प्रवर्तन

महाकवि देवकोटा र कवि मोतीरामका सम्झनाहरूमा केही समानता क्लिक्छन् । लेखनाथ-सोमनाथ अथवा समका तुलनामा देवकोटा अल्पायुमै अस्ताए भने मोतीराम देवकोटाभन्दा पनि अल्पजीवी देखिन्छन् । मान्छे प्रायशः शतजीवी नभए पनि ३/४ शताब्दीको आयु स्वाभाविक जिन्दगी हो । यस दृष्टिले देवकोटा २/३ जीवन मात्र बाँचे भने मोतीराम १/२ जीवन पनि बाँचन पाएनन् । त्यसैले देवकोटा र मोतीरामप्रतिका हाम्रा श्रद्धा कृतित्वमा मात्र नभएर सम्भावित कृतित्वमा पनि आधारित छन् । यो एक प्रकारले ठीक कुरा पनि हो किनभने, देवकोटा वा मोतीराम जे दिन सक्थे तर मृत्युले गर्दा दिन पाएनन्, त्यसको पनि हामीले सम्झना गरिदिनुपर्छ ।

मोतीराम ३० वर्षमै मरे; १९२३ देखि १९५३ सालसम्मको हिसाब यही हो । त्यसैले गर्दा उनको कवित्वको विकासको निमित्त अपेक्षित समय प्राप्त भएन । पढाइ-लेखाइमै उनको प्रारम्भिक जीवन बित्यो भने चोखो लेखाइमा करीब साढे एक दशकभन्दा बढी क्रियाशील हुने अवसर उनले पाएनन् । प्राथमिक कालका वीर धारा र भक्तिधारापछि नेपाली कवितामा माध्यमिक वा श्रृङ्गारकाल उभिन्छ र कवि मोतीराम यसका प्रथम पृष्ठ र प्रणेता हुन् । तर चिताए जति र लामो जीवन पाएको भए गर्न सक्ने जति साहित्य सिर्जना गर्न नपाउँदै उनी अकाल मृत्युको ग्रास बने । त्यसैले म भन्छु; करीब १/३ शताब्दीको नेपाली साहित्यको माध्यमिक युग वा श्रृङ्गारकालको सन्दर्भमा नै मोतीरामको साहित्यिक योगदान स्पष्टिन सक्तछ ।

श्रृङ्गारकालभन्दा पहिलेको नेपाली कविताको परम्परा कस्तो छ ? मोतीरामको मूल्य यतैबाट शुरू हुन्छ । प्राथमिक कालका प्रारम्भमा वीरकालका कवितामा राष्ट्रिय जीवनको टङ्कारो प्रभाव छ । बडा महाराजा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह र उनको

जय यात्राका उत्तराधिकारीहरूका वीरताहरूको गान अथवा वीरपूजा नै त्यो सन्दर्भ हो । त्यसो भए भक्तिधारा र शृङ्गारकालका राष्ट्रिय परिबेष के हुन् ? सुगौली सन्धि वीररसको समाप्तिको कारण हुन सक्छ तर भक्तिरसको आरम्भकारण हुनु मुश्किल छ । वास्तवमा नेपाली जनमानसमा युगागत रूपमा रहेको भक्ति-संस्कार (कृष्ण कथा र रामकथाका रूपमा प्रतिफलित) र आध्यात्मिक उन्मेष (वीरशाली पन्त, भानुभक्त र सन्त कविहरूमा गुञ्जित तथा गद्यकारहरूमा सञ्चारित) नै भक्तिधाराको कारण हो र स्रोत हो । सुगौली सन्धिले वीररसका सशक्त संभावनाहरूको अन्त गरिदिएकोले नेपाली कवितामा भक्तिरसको एकलोटी अधिकार हुन्छ, विशिष्ट उद्वेलन नरहेमा सहजता बिफनु स्वाभाविकै हो । राधा कृष्ण र गोपिनी-हरूका भागवत-कथानकमा आधारित कृष्ण भक्तिमा शृङ्गारको पनि अस्तित्व छ तैपनि यसलाई शृङ्गार-मिश्रित भक्ति नै भन्न सकिन्छ । यो शुद्ध शृङ्गार होइन बरु हाम्रा वासना र उदात्त प्रवृत्तिको समन्वय मात्रै हो । कर्ममय चिन्तनमूलक भक्तिको प्रतीक रामकथा हो र विशुद्ध चिन्तन सन्त साहित्यको प्राण हो भने त्यही युगयुगागत नेपाली जन-मानसको र सन्त-चैतन्यको प्रतिनिधित्व रामभक्तिको धारामा र सन्त कवितामा पाइन्छ । यसरी नेपाली कविता भानुभक्तसम्म र ज्ञानदिलसम्म आइपुग्छ र यसै कविता परम्परालाई नव आयाम दिदै कवि मोतीराम भट्ट देखा पर्छन् । सुगौली सन्धिपछिको नेपालको राष्ट्रिय क्षितिजमा जङ्गबहादुर राणा हर्ताकर्ता बनेपछि तात्कालिक नेपाली जीवनको उच्च वर्ग र उच्च मध्यम वर्गमा विलास प्रवृत्तिको बहुलता रहन्छ । वीर र भक्तिरसको परम्परालाई शृङ्गारिकता प्रदान गर्नु मोतीरामको पौरखी सौन्दर्य चेतको प्रतिफल हो । त्यसैले मोतीराम नेपाली साहित्य वा कवितामा शृङ्गारका प्रथम पृष्ठको रूपमा आफ्नो साहित्यिक यात्रा आरम्भ गर्छन् । उनी रानुको रूपमा रहेको कवि मण्डली र उत्तरवर्ती कविहरूले भानुभक्तपछिको माध्यमिक कालको सृजना गरेका छन् र यो काल नै शृङ्गार युग हो । त्यसका केन्द्रीय व्यक्तित्व मोतीराम हुन् । 'ऋतु विचार' को प्रकाशन (१९७३) र अरु मूलतः 'गोरखा शिक्षा' (१९७२-८०) र 'सत्यकलि संवाद' (१९७६) पछि नै नेपाली कविता शृङ्गार युगबाट मुक्त हुन्छ र लेखनाथका यिनै कृतिका माध्यमबाट नेपाली कविताको आधुनिक युग थालिन्छ भने मोतीरामले करीब १/३ शताब्दी समयसम्म नेपाली कविताको नेतृत्व गरेका छन् । आफू जीवित छुउञ्जेल र मृत्यु दुर्घटित भएपछि पनि शृङ्गारमूलक माध्यमिककाल (१९४१-७४) मा मोतीरामको केन्द्रीय प्रेरणा

कायम देखिन्छ ।

निश्चय नै नेपाली जीवनमा विद्यमान र परिस्थितिविशेषले विशेष-उद्बलित भाव-सन्दर्भमै नेपाली कविताका उपयुक्त प्राथमिक कालका वीर भक्तिधारा मुखरित भएका छन् । अरु वीरधारा शुद्ध राष्ट्रिय उपज हो । तैपनि छिमेकी भारतको साहित्यिक सन्दर्भको प्रभाव भक्तिधाराका नेपाली कविहरूमा पर्दै परेन भन्न सकिन्न । भारतका विद्याकेन्द्रहरूसँग वा नेपाल भारतमा समान रूपमा प्रचलित विद्यापरिपाटीहरूसँग उपयुक्त भक्तिधाराका धेरैजसो कविहरू संबद्ध देखा पर्छन् । कृष्ण-भक्ति युगका धेरैजसो कविहरू भारतमा शिक्षित थिए र त्यहाँ प्रचलित कृष्ण-भक्ति साहित्यबाट तिनीहरू परिचित रहनु अस्वाभाविक छैन । कृष्ण-भक्तिकालको भाषिक प्रयोग (यदुनाथ जस्ता एकाध कविलाई छोडेर) हिन्दीका प्राकृषहरूबाट प्रभावित रहेको जस्तै अनुभव हुन्छ । सन्त-धारामा भारतव्याप्त सधुक्कडी परम्परा छँदै छ तापनि ज्ञानदिलदासको 'उदय लहरी' चाहि भाषाको शुद्धताका साथै सन्त स्वरको नेपालीकरण र नत्रीकरणका दृष्टिले पनि महिमामय पाइन्छ । वीरकाल जस्तै रामभक्तिकाल पनि भाषिक दृष्टिले पर्याप्त चोखो छ तर रघुनाथ-भानुभक्तमा तुलसीको 'रामचरितमानस' को गन्ध पनि फेला पर्दैन भन्न सकिन्न । खास प्रभाव केही नभए पनि नेपाली रामायणको तजुमा गर्ने प्रेरणा 'रामचरितमानस' ले लगाएको काउकुतीमा पनि केही मात्रामा आधारित हुन सक्छ । परन्तु शृङ्गारयुग ल्याउने मोतीराम हिन्दी साहित्यको नवयुगका प्रवर्तक भारतेन्दुसँग परिचित र उनको सम्पर्कमा रहेका कवि हुन् । भारतेन्दुको मृत्युमा मोतीरामले भावपूर्ण कविता रचेको पाइन्छ । कवि-मण्डलीको स्थापना र पुस्तक तथा पत्र-पत्रिकाको मुद्रण-प्रकाशनका साथै साहित्यको प्रचार गर्ने प्रेरणा भारतेन्दु-कालीन हिन्दुस्तानबाटै संभवतः मोतीरामले पाए । साथै पूर्ण समर्पण र विश्वासका-साथ सौन्दर्य चेतनाद्वारा प्रभावित रूपमा साहित्य रचना गर्ने परिपाटी मोतीराम-सँग नेपाली साहित्यमा थालिन्छ । त्यसैले नेपालमा साहित्यिक चेतना र वाता-वरणको निर्माण मोतीरामको एक शीर्षस्थ योगदान हो भने त्यसमा भारतेन्दुकालीन भारतीय जागृतिले युवा मोतीरामलाई र उनको राष्ट्रिय आत्मालाई ढकढक्याएको हुनु प्राकृतिक देखिन्छ । मूलतः भारतेन्दुपूर्व हिन्दी साहित्यको रीतिकालबाट यत्किञ्चित् रूपमा प्रेरित भई मोतीरामले राष्ट्रिय मौलिक सिको लिएको हुनु संभव छ र उनको शृङ्गार युगले पनि यसको स्वल्प आभास दिन्छ ।

मोतीरामप्रतिका हाम्रा आस्थाहरूलाई उनका युगान्तकारी साहित्य-रचना र एक युगव्यापी प्रभावको आधारमा नै उपयुक्त रूपमा प्रकट गर्न सकिन्छ । सचेतता र वातावरणविना साहित्य मौलाउँदैन र यस दृष्टिले पनि मोतीरामका योगदानहरू महत्तम छन् । भानुभक्तिय रामायणको प्रकाशन र उनको जीवनीको रचना गरेर मोतीरामले नेपाली साहित्यलाई अविस्मरणीय गुण लगाएका छन् । उनको कवि मण्डली र त्यसका समस्या पूर्तिहरूले अपूर्व साहित्यिक वातावरणको निर्माण गरेका हुन् । मोतीकृष्णको नाममा पुस्तकालय र पाशुपत मुद्रण यंत्रालय थापेर अनि भारत जीवन पत्रिकाको नेपाली संस्करण निकालेर मोतीरामले नेपालमा साहित्यिक चहल पहल प्रारम्भ गराएका हुन् । अहं उनका समसामयिक विविध कविका रचनाहरूको संकलनको रूपमा प्रकाशित पुस्तक-पुस्तिकाले पनि मोतीरामका साहित्यिक चेष्टाको साक्ष्य दिन्छन् । नेपालमा साहित्यिक चेतना र वातावरण निर्माण गर्ने पहिलो प्रयास मोतीरामले गरेका हुन् र यसबाट नेपाली साहित्यको विकासमा पर्याप्त सघाउ हुनुको साथै कैयन् साहित्यकारहरूले उनीबाट प्रेरणा प्रोत्साहन पाएको कुरा स्मरणीय छ । 'संगीत चन्द्रोदय', 'समस्या पूर्ति' र 'कवि समूह वर्णन' ले यही कुरा प्रमाणित गर्छन् । वास्तवमा नेपाली कविताका वीरधारा र भक्तिधारा साहित्यिक वातावरणको अभावमा पनि साहित्यले कुतकुत्याइएका कविहरूका प्रदान हुन् । मोतीरामपछि नै मुद्रणालय, प्रकाशन र साहित्यिक मण्डलीको उत्तरोत्तर विकसित माध्यमद्वारा साहित्यिक रमकमले नेपाललाई छोएको अनुभव हुन्छ । मोतीरामले पहिलोपल्ट साहित्यिक आरतीको महोत्सव प्रारम्भ गरे र यो महोत्सव अखण्ड रूपमा चल्दै आएको देखिन्छ ।

मोतीराम पश्चिमी शिक्षाको प्राथमिक चरणसँग परिचित थिए । बनारस-प्रवासले र भारतेन्दुको मण्डलीसँगको सम्पर्कमा पनि भएकाले हिन्दी-उर्दू साहित्य-धारासँग पनि उनी परिचित जस्तै बने । भक्ति-संदर्भबाट मुक्त भएर संस्कृत साहित्यतिर सोन्दर्यदर्शी आँखा लगाउने पहिला कवि उनी नै देखा परे । उर्दू-गजल-प्रति मोतीराममा गम्भीर आसक्ति रहेकाले र दरबारिया अन्य कारणवश गाना-बजानातिर पनि उनी प्रवृत्त थिए । फलतः मोतीरामसँग नेपाली कवितामा 'महफिल' को आभास आउँछ । नेपाली कवितालाई गीत-गजलतिर पनि उनले उन्मुख गराए; यो पनि उनको शृङ्गारिक प्रवर्तनको एक बुँदा हो । अहं संस्कृत साहित्यको शुद्ध शृङ्गार पक्षबाट प्रभावित भएर कविता रच्ने पहिला नेपाली पनि उनै हुन् । अनुप्रासको परिचर्या गर्ने मोतीराम संस्कृत साहित्यको

आख्यानको आधारमा केही रचना दिएका छन् तर यस्ता रचनामा पनि रूपान्तरण भन्दा स्वतंत्र सृजनशीलता नै मोतीरामको अभीष्ट देखापर्छ ।

नेपाली गद्यका क्षेत्रमा जीवनी-समालोचनाको सन्दर्भमा उनको 'भानुभक्त-चार्यको जीवनी' को विशेष महत्त्व छ । यस जीवनीका कतिपय टिप्पणीबाट नेपाली समालोचनाको बीजाधान मोतीरामले नै गरेको प्रतीत हुन्छ र यो जीवनी गद्य रचनाका रूपमा पनि नेपाली गद्यको माध्यमिक कालको महत्त्वपूर्ण कृति हो । भानुदत्तको 'मित्रलाभ'बाट थालिएको नेपाली गद्य साहित्यमा शिवदत्तको 'विरसिका' ले नव आयाम दिन्छ भने 'भानुभक्तको जीवनी' को पनि त्यत्तिकै महत्त्व छ । अर्थात् नेपाली नाटकको हास्य र वीररसको परंपरालाई शृङ्गारिक सन्दर्भ पनि मोतीरामले नै दिएका हुन्—आफना 'प्रियदर्शिका' र 'शकुन्तला' नाटकहरूबाट । संस्कृत नाटकको शृङ्गार धारातिर स्वयं उन्मुख हुँदै उत्तरवर्तीहरूको ध्यानाकर्षण गर्ने मोतीराम नेपाली नाटकको पनि शृङ्गार युगका प्रवर्तक हुन् । रङ्गमंचमा नेपाली नाटकहरू प्रस्तुत गराउने वातावरण तयार पार्नमा पनि मोतीरामको निकै योगदान छ ।

अब म मूलतः मोतीरामका शृङ्गार कवितातिरै केन्द्रित हुन्छु । तर यो भन्नासाथ म उनको सौन्दर्य चेतनाको स्मरण गर्न पुग्दछु । मोतीराम पर्याप्त सौन्दर्य चेतना भएका प्रथम नेपाली कवि हुन् । शब्द विन्यास र भङ्गी-भणितिसँग मोतीरामको प्रशस्त सचेत परिचय भएको कुरा उनका रचनाले प्रकट गरेका छन् । शब्दालङ्कार र अर्थालंकारहरूको सचेतता उनमा छ र उनका कृतिमा वर्णन र विवरण मात्र नभएर भावको घनत्व र तीक्ष्णताको दर्शन पाइन्छ । मोतीरामका कविता शब्दचित्र र अर्थचित्र मात्रै नभएर रस सञ्चार वा मानसिक जीवनको मर्म छुने दिशातिर पर्याप्त सक्रिय छन् । उनका कविता स्वतन्त्र अनुभूतिको तीव्रता र कल्पनाको प्रखरताले सज्जित छन् । हुन त अल्पायु पाएका मोतीरामले जीवनको वैविध्य भोग्न पाएनन् र चिन्तन र भावनाको प्रौढता प्राप्त गर्न नपाउँदै उनको जीवन-लीला सकियो; तैपनि उनका तारुण्यप्रेरित थोरै रचना-बाटै पनि उनको सहज सुन्दर कवित्वको निकै आभास भेटिन्छ । स्वतंत्र रूपमा भावको घनत्व वा तीक्ष्णताको उपासनाका दृष्टिले कलिलै उमेरमा मरेका मोतीरामले आफ्ना पूर्ववर्तीहरूलाई जितिदिएका छन् । यद्यपि अल्पायु किट्स-शेलीका तुलनामा मोतीरामका आयु र कृतिहरूमा सामञ्जस्य नदेखिएला; तर अंग्रेजी र नेपाली समाजका शिक्षा र साहित्यका विकास-अवस्थाका परिवेश-भिन्नताप्रति झन्डो पुर्याएमा मोतीरामप्रतिका हाम्रा सहानुभूति निष्कारण देखिदैनन् । कलिलै

वयमा बिते पनि मोतीरामका रचनामा सौन्दर्य चेतनाका दृष्टिले उनका पूर्ववर्ती-
हरुभन्दा पर्याप्त प्रौढता देखिन्छ ।

मोतीरामको कवित्वलाई राम्ररी चित्र 'मनोद्वेग प्रवाह' 'कमल-भ्रमर
संवाद', गजल-गीत, 'उषा-चरित्र', 'पिकदूत' आदि रचनाको मूल्याङ्कन आवश्यक
हुन्छ । शृङ्गारिक मोतीरामका एक-दुइटा गीत-गजल र 'पिकदूत' कै मात्र चर्चा
संक्षेपका दृष्टिले म यहाँ गर्न चाहन्छु । प्रथमतः गीत गजलबाटै केही पङ्क्तिमा
उद्धरण गर्दै यो साङ्केतिक विवेचना थाल्न सकिन्छ :—

कनक कुँ तन यो बिसको भनूँ
छबिस उन्तीस या तिसको भनूँ
कउन अक्कलिका भरमा परूँ
तिस भन्या विष हुन्छ कसो गरूँ !

+ +

सुनिस् मन् मुनीयाँ बडो होश राखेस्
फिजाएर जाल् कागुनो छर्न थाले !

+ +

नमागेर खोस्ने थिएँ मो कहाँ मन्
कता जानि त्यो लुकाएर आए !

+ +

मणि हो भनुँ त न ऊल्कने
बिजुली भनुँ त न चम्कने
अइना भनुँ त न टल्कने
उपमा कसोरी जुराउनु !

+ +

रस ओठको अमत न हो
तब सुन्दरी कसरी कसरी मरी !

+ +

मोतीरामका गजलका उपर्युक्त पंक्तिहरू उनको सौन्दर्य चेतना र शृङ्गारिक
धारालाई प्रष्ट पारिरहेका छन् । उहाँ शायरीको शैली र चमत्कार चाहने मोती-

रामको कवित्व तीक्ष्ण र सौन्दर्याभिभूत पनि देखापठे । यस्तै उनको 'पिकदूत'
बाट पनि केही उद्धरण टिप्न सकिन्छ :-

वर्षाका ऋतुमा बडा विरहमा एकलै बसें ऊयालमा
बादलको बल आई घेरिन गयो आकाश ख्याल खालमा ।

+ +

ती नै हुन् भ्रमरा कती कति उडी फुल् माथि आई फुले
हाघ्नै यी भ्रमरा निठुर हुन गई फुल् छाडि काहाँ भुले ।

+ +

पाकेको फल फालि जानु परदेश कुन धर्मको शास्त्र हो ।

+ +

ए पन्छी ! तिनका अगाडि हुन गै सोधेस् तँ धीरा बनी
फुल्ले खोज्छ भ्रमर् कि फुल्कन भ्रमर् यस्को जबाफ् द्यौ भनी ।

+ +

खुप् खन्खान् गरेर पोखरि पनी खासा तयारी भयो
प्रेमको डोरि चूड्यो गरुँ अब कसो घल्चा बिपत्ता भयो ।

+ +

कस्तो रूप हिउँ कपूरसरिभै फुस् फुस् उडी गै गयो ।

+ +

यहाँ प्रोषित भर्तृकाका वासना-विरहहरूको सशक्त अभिव्यञ्जना पाइन्छ ।
प्रकृतिको माध्यमबाट अन्तर्मनको वासना प्रकट गर्ने कला मोतीरामसंग छ ।
'पिकदूत' सायद 'मेघदूत' को प्रेरणामा छ, अर्क संस्कृत दूत-काव्यको सन्दर्भसा
पनि यसलाई हेर्न सकिन्छ । संस्कृत साहित्यका शृङ्गारिकताले कवि मोतीरामलाई
झोइसकेका छन् । मूलतः रस, ध्वनि, व्यञ्जना र अलंकारसम्बन्धी सौन्दर्य चेतना-
बाट उनी सचेत देखापठेन् । वास्तवमा 'पिकदूत'मा ऋतु-विचारको पूर्वाभास छ,
भक्तिधाराका नेपाली खण्डकाव्य-प्रारूपहरूको विकासशील स्वरूप पनि भेटिन्छ ।
गजलहरू र 'पिकदूत' पढ्दा मोतीरामको शृङ्गारिक व्यक्तित्व प्रकट हुन्छ र पूर्व-
वर्तीहरूको तुलनामा, (भानुभक्तकै पनि) स्वतन्त्र सौन्दर्य-चेतनाको उत्कृष्टता
मोतीराममा हामी प्राप्त गर्छौं । भानुभक्तको प्रबन्धगतरूप निश्चय नै बढी व्रजन-
दार छ, तर त्यहाँ निजी अनुभूति-चिन्तन भए पनि सामग्री, क्रम र शृङ्खला पुरानै

छन् । यसरी हेर्दा स्वतन्त्र सोन्दर्य चेतना दृष्टिले मोतीराम भानुभक्तभन्दा सशक्त छन । अरु मोतीरामका ढंगका 'मो' 'मन्' 'मुनियाँ' 'गुनकेशरी' 'सरी' आदि भानुभक्तिय रचनामा फेला पार्दा उठेका पर्याप्त शब्दा प्रमाणित भइनसके पनि निराधार पनि छैनन् ।

४. मोतीरामको युग र प्रभाव

मोतीराम आफ्नो कवि-मण्डलीका केन्द्रीय व्यक्तित्व थिए । राजीवलोचन जोशी, लक्ष्मीदत्त पन्त, छविलाल, तीर्थराज पाण्डे जस्ता उनका अग्रज र समकालिक कविहरूलाई मोतीरामले आफ्नो प्रतिभाद्वारा प्रभावित पारेका छन् र उनीहरूको गुण-गान पनि उनले गरेका छन् । ठीक हो—'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ' यसरी नै माध्यमिक कालको नेपाली कविता मौलाउन सक्यो र केन्द्रीय धारा शृङ्गारतिर उन्मुख भइरह्यो । यस शृङ्गार युगको चस्मोत्कर्ष हो 'सूक्ति-सिन्धु' (प्रकाशन १९७४); आधुनिक युगान्तर आँल्याउने लक्ष्मणरेखा चाहि 'माधवी' (१९६५) देखि 'लालित्य' (१९६९) हुँदै 'गोरखा शिक्षा' (१९७२-७०) 'ऋतुविचार-बुद्धिविनोद' (१९७३) र 'सत्य कलि संवाद' (१९७६) द्वारा लेखनाथ-द्वारा खिचिएको छ ।

यस शृङ्गार युगको अथवा माध्यमिक कालको अध्ययनार्थ सबभन्दा सुगम र प्रासांगिक स्रोत हामीलाई प्राप्त छ कमल दीक्षितद्वारा सम्पादित 'बुङ्गल' । यस युगमा कविहरूको बाढी आएको कुरा 'बुङ्गल'का खोजहरूले स्पष्ट देखाएका छन् । यी खेरैजस्तो कविहरू मूलतः शृङ्गार युगकै परिधिमा पर्दछन्; यद्यपि भक्ति-धारा पनि प्रकाशकहरूको खुराक हुँदै गइरहेकाले तत्सम्बन्धी कविहरू पनि पर्याप्त छन् । त्यसो त दुइ शताब्दीकै नेपाली कविताको इतिहासमा अर्को नयाँ युग थालिँदा पुरानो युग परिसमाप्त भएको कहाँ पाइन्छ र ?

मोतीरामको शृङ्गारका टक्करदार महान् प्रतिभा हुन् आशुकवि शम्भुप्रसाद ढुंगेल । केही रोमान्टिक चेत भए पनि शम्भुप्रसाद मोतीरामकै यस शृङ्गार युगका कवि हुन् । यस युगका अन्य प्रमुख कविहरू लक्ष्मीदत्तपन्त, तीर्थराज पाण्डे, दीपकेश्वर लोहनी, गोपीनाथ लोहनी, शिखरनाथ सुवेदी र कृष्णप्रसाद रेग्मी, प्रभृति हुन् ।

सुन्दरी (१९६३) को प्रकाशनले शृङ्गार युगको धारालाई अरु गतिशीलता दिएको अनुभव हुन्छ । मरेर पनि मोतीरामले एक युग सिर्जैर छोडे; शृङ्गारधारा

नेपाली कवितामा व्याप्त हुँदै गयो । नेपाली कविताको आधुनिक युगको लेखनाथ पनि यसै धारामा प्रथमतः सामेल भएको कुरा 'सुन्दरी' देखि 'सूक्ति-सिन्धु' सम्मका रचनाले पुष्टि गर्छन् । सोमनाथ सिग्देल 'सुन्दरी' संगै चक्रपाणि चान्दिका थिए र 'सूक्ति-सिन्धु' मा उनी पनि सम्मिलित छन् । यस्तै आधुनिक युगको प्रथम चरणका यी साहित्यकारहरूलाई पनि प्राथमिक अवस्था मोतीरामका शृङ्गार युगले प्रभावित पारेको देखिन्छ । वस्तुतः ऋतु-विचार लेखनाथमा पनि शृङ्गार युगको पर्याप्त प्रभाव छ तर शृङ्गारको परिष्कार उनले गरेका छन् । अर्को कुरा लेखनाथ, सोमनाथ चक्रपाणिका नैतिक दृष्टिकोण पूर्वाभास मोतीरामको 'नीति-दर्पण' मा पाइन्छ ।

'सूक्ति-सिन्धु' (१९७४) को मूल्य-अवमूल्यका सम्बन्धमा प्रशस्त मतभेद रहेको छ । निश्चय नै सूक्ति-सिन्धु मोतीरामले प्रवर्तन गरेको शृङ्गार-युगका चरमोत्कर्ष हो । 'सूक्ति-सिन्धु'लाई न्हासोन्मुख प्रवृत्तिको कृति स्वीकार्न खोजे पनि शृङ्गार युगका प्रवर्तक मोतीराममा पर्याप्त शिष्टता देखिन्छ, उनी शिष्ट शृङ्गारका कवि हुन् । कुनै पनि धाराको अन्त्यतिर त्यसको अतिवादिताको चरमता आनु स्वाभाविकै हो ।

मोतीरामभन्दा धेरै उत्तरवर्ती भीमनिधिलाई 'बयासी र बीस गजल' को शृङ्गारिकतातिर सायद मोतीरामको युगले नै प्रेरित गर्‍यो । व्यथितको प्रथमभाव अथवा भिक्षुको 'जय मन बोलू' र 'नूतन पाप गरौ' बाट मोतीरामको प्रभाव नभए पनि मोतीराम अर्कै नेपाली कवितामा ज्यूँदो रहेको अनुभव गर्छु । कवि म. वी. वी. शाहका गजलबाट पनि मोतीरामको प्रेरणा अर्कै सजीव रहेको पाइन्छ । अर्क मोहन कोइरालाको 'लेक' वा आधुनिकतम 'कथा-उपन्यास' को यौन आग्रह जब म पढ्छु, जीवनको एक केन्द्रीय स्वर नेपाली कवितालाई दिने मोतीराम अर्कै जाग्रत रहेको ठान्दछु । हुन त मोतीराम ताम्र-शृङ्गारमा कालिदासको 'मेघदूत' (लेखनाथ घिमिरेका कविता पनि) को प्राकृतिक गोपन, व्यथितको कर्ममय समन्वय, भिक्षुको अन्तर्तमको तीव्र उच्छ्वास-उद्रेक, मोहन कोइरालाको वासनामय जैविक जीवनदृष्टि अथवा उपन्यास-कथाकारहरूका जैविक रागका सूक्ष्म-निरूपण नभेटिएलान्, तर त्यसको स्थूल पूर्वरूपको प्रवर्तन निश्चय नै नेपाली कवितामा मोतीरामले गरेका हुन् । वीरता, भक्ति र आध्यात्मबाट मानवीय रागतिर नेपाली कवितालाई डोर्‍याउने उनै हुन् ।

मोतीरामको महत्ता औं ल्याउन उनको अल्पायु, गद्य रचना, नाट्य रचना, स्वतन्त्र सौन्दर्य चेत, गीत-गजल, भानुभक्तको प्रकाशन, वातावरणको निर्माण आदि धेरै स्वीकार्य बुँदाहरू छन् । तैपनि मोतीरामलाई महान् बनाउने मूल बुँदाहरू दुइटै छन्, उनको श्रृङ्गारिक भाव-धारा र उनको स्वतन्त्र-सौन्दर्यचेतना नै मोतीरामका मूलभूत योगदान हुन् । माध्यमिक काल विविधतामय भए पनि त्यसका मूल प्राप्तिहरू यिनै हुन् र मोतीराम यस युगका प्रथम पृष्ठ हुन् र केन्द्रीय व्यक्तित्व हुन् ।

रचनाकाल : २०२५ चैत्र

[Faint bleed-through text from the reverse side of the page, mostly illegible.]